

פרק ראשון

מושבי העובדים הראשונים
של תנועת 'הפועל המזרחי'

הקמת המושבים

שדה יעקב (שייח' אבריק)

במקביל לניסיונות להצטרף ליישובים קיימים, כמתואר לעיל, ביקשה תנועת 'הפועל המזרחי' לפנות גם לכיוון של התיישבות עצמאית. במהלך שנת תרפ"ג (1923) הוקם בפתח-תקווה 'ועד הארגון למושב-עובדים של 'הפועל המזרחי', שהורכב מחברי שש קבוצות הכשרה שונות: בנימין, יהושע, עקיבא, ירושלים, חת"ם-סופר ורמב"ן. הארגון מנה למעלה משישים חברים ושאיפתו היתה להגשים בהקדם האפשרי את החזון של התיישבות דתית-חקלאית. מארגון זה צמח הגרעין שהקים את שדה יעקב.¹

שדה יעקב היה, כאמור, המושב הראשון שהקימה תנועת 'הפועל המזרחי'. לאחר דחיות חוזרות ונשנות של המוסדות ועיכובים רבים, עלתה קבוצת חברים מתנועת 'הפועל המזרחי' באלול תרפ"ז (1927) על אדמת 'שייח' אבריק' שבעמק יזרעאל. הם עלו שמה אחר תקופת המתנה בכפר סבא, אליה

מראה כללי של שדה יעקב בשנות ה-60 כשבמרכז בולט בית-הכנסת עם ה'כיפה'.
(אעי"ז, 486.04)

1 רוטשטיין, מושב, עמ' 108; פלס, ההתיישבות, עמ' 115. וכן רוטשטיין, מושבי, עמ' 79-83.

הגיעו בעקבות דרישת המוסדות הלאומיים לפנות את ארמות 'זוריקאני', שם התיישבו ללא אישור ותיאום עם הגורמים האחראים.² שנתו הראשונה של המושב היתה מוצלחת, השדות נתנו יכול והתבואה עלתה יפה. אלא שאז פרצו פרעות תרפ"ט (1929) ובשל הסכנות הצפויות פונו הנשים, הילדים ובעלי החיים מהמושב. השנים הבאות לא האירו פניהן למתיישבים. בצורת, מכת עכברים ומחסור בציוד חקלאי מתאים הפכו את המצב הכלכלי לקשה מנשוא. בתרצ"ב (1932) עברה הנקודה אל מיקומה הנוכחי, בגבעות אלונים (כיום כ-2 ק"מ מדרום-מזרח לקריית טבעון), ואכן שם החלה להתבסס ולהתפתח. מתישבי שדה יעקב פרצו דרך חדשה והפכו לנושאי הדגל של ההתיישבות הדתית. בתפקידם זה היו הראשונים להתמודד עם אתגרים ובעיות שהיו מנת חלקם של המושבים הדתיים בשנים הבאות.³

כפר אברהם

על שטח של כמה מאות דונמים ממזרח לפתח תקווה ישבו בראשית שנות השלושים כמה קבוצות של תנועת 'הפועל המזרחי' שהיו מיועדות

הרב ד"ר יעקב אריה (אדולף) סלוונדי (1837-1913) -

רב בעיר דירקהיים וגליל פרנקנטאהל בגרמניה, ופעיל למען יישוב ארץ ישראל. נהג לאסוף כספים בעבור יהודים נרדפים ברוסיה ובעבור יישוב ארץ ישראל וחיבר מאות מאמרים הנוגעים לארץ וליישובה. בערוב ימיו נרכשה בעבורו קרקע להתיישבות באזור המושבה פתח תקווה, עליה קם המושב הדתי כפר אברהם.

להתיישבות. פיסת הקרקע עליה ישבו נקנתה על ידי הרב ד"ר אריה סלוונדי מגרמניה. אחת הקבוצות הידועות אשר ישבו שם היתה קבוצת 'רודגס', שלימים תקים את הקיבוץ הדתי הראשון, טירת צבי. במהלך התגבשותה של קבוצה זו, פרשו ממנה חלק מחבריה, שהעדיפו חיי מושב, וייסדו ארגון נפרד להתיישבות.⁴ חברי ארגון זה עלו בחשוון תרצ"ג (1932) על ארמות סלוונדי והקימו עליהן את מושב 'כפר אברהם'. גם כאן לא ליקקו המתיישבים הראשונים דבש ושנים קשות עברו עליהם עד להתבססות ולבניית הבתים. קרבתו של המושב אל העיר פתח תקווה עיצבה בו אופי מיוחד, ואף הקלה במידה מסויימת על החיים בו.⁵

2 גרדי, השאיפה, עמ' 153-155, דון-יחיא, באהלי, עמ' 13-22.
 3 רוטשטיין, מושב, עמ' 108-126; וכן בספרו, מושבי, עמ' 84-106. פלס, ההתיישבות, עמ' 115-122; קצבורג, נחלת, עמ' 17-21.
 4 אברהם בר-אוריין, 'כפר אברהם - ערש ההתיישבות הדתית', קטיף, י"ב-י"ג, עמ' 375-376 וכן משה מיכליס ומלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

כפר פינס

כבר בשנת 1927 נוסד ה'ארגון למשק זעיר של 'הפועל המזרחי', הוא הארגון שלימים יתיישב באדמות כפר פינס. אולם, המשבר הכלכלי וקשיים שהערימו מוסדות היישוב, דחו בכמה שנים את תוכניתם להתיישב על הקרקע. רק בשנת תרצ"ג (1933), לאחר שרכשה הקק"ל שטח נרחב בוואדי ערה (נחל עירון), התאפשר הדבר.

הבעיות הראשונות היו סכסוכי קרקעות עם השכנים הערבים, שטענו לבעלות על הקרקע. לאחר מכן קפץ עליהם רוגזה של הקדחת. גם מקור מים לא היה במקום והם נאלצו להביא מים בצינורות מהיישוב השכן. בשונה ממושבים אחרים, בכפר פינס היו מטעי עצי הפרי ענף חשוב ומרכזי. ענף זה מניב פירות, כידוע, רק לאחר שנים אחדות. מסיבה זו נאלצו המתיישבים לעבוד גם מחוץ למושב. עם השנים התבסס המושב והתרחב, הן בשטחו והן במבנים שהוקמו בו.⁶

כפר הרא"ה

כפר הרא"ה, יסודו בחבורת פועלים דתית בשם "ארגון ב' של תנועת 'הפועל המזרחי' להתיישבות אינטנסיבית". לחבורה זו, שהתארגנה אף היא בפתח תקווה, הוקצה שטח התיישבות על אחת הגבעות בעמק חפר, שזה עתה הושלמה רכישתן.⁷ בטבת תרצ"ד (1934) עלו ראשוני המתיישבים על הקרקע. כחבריהם בכפר פינס, נתקלו גם הם בראשית דרכם בכדואים מקומיים עוינים שטענו לחזקה על הקרקע. היה צורך לבצע פעולות שיבטאו בעלות על הקרקע, בכדי להפריך טענות אלו. ביצות וקדחת היו מנת חלקם, כבכל התיישבות חדשה וגם מים היו במשורה.⁸

5 רוטשטיין, מושבי, עמ' 130-132 וכן מושב, עמ' 81 הערה 12; פלס, ההתיישבות, עמ' 129 הערה 96; קצבורג, נחלת, עמ' 26-27; דון-יחיא, באהלי, עמ' 40-42; טברסקי, עמל, עמ' 61-63.

6 רוטשטיין, מושב, עמ' 132-136; וכן ספרו, עמ' 113-124. פלס, ההתיישבות, עמ' 122-125; דון-יחיא, באהלי, עמ' 28-30; טברסקי, עמל, עמ' 57-56; קצבורג, נחלת, עמ' 24-26. זיכרונות ועדויות של מקימי כפר פינס על השנים הראשונות מופיעות בהרחבה בספר: רוטשטיין, פרקי, אליהו רוטשטיין (עורך), תשמ"ג.

7 פרשת גאולתו של עמק-חפר מתוארת לפרטיה ב'מגילת האדמה' (ספר שלישי - פירות), יוסף וייץ, עמ' ק"ז-קע"ד.

8 רוטשטיין, מושב, עמ' 136-139, וכן ספרו, מושבי, עמ' 125-129. פלס, ההתיישבות, עמ' 128-126, דון-יחיא, באהלי, עמ' 43-47, טברסקי, עמל, עמ'

בתים ראשונים בכפר הרא"ה, 1939
(אוסף הצילומים הלאומי, צלם -
זולטן קלוגר, ID28-016)

בשלבם הראשונים, עד להתבססות המושב, עבדו חבריו בפרדסים הסמוכים, ואילו במשקם הפרטי עבדו בעיקר בשעות הפנאי. החיים במושב בשלב ההוא היו חיי שיתוף, הן מפני שרוב חברי הגרעין הראשון היו רווקים, והן משום שהמשק לא היה

מספיק מפותח עדיין. כעבור שנה - שנתיים הוקמו מבני הקבע הראשונים בכפר, ועימם גם מבני המשק הציבוריים ואז נכנס המושב לתהליך התבססות מבורך. העבודה במשק הפרטי הפכה להיות העבודה העיקרית ומקור הפרנסה המרכזי. ישיבת 'בני-עקיבא', הראשונה מסוגה בארץ, שהוקמה בכפר בשנת ת"ש (1940), העניקה לו צביון של מרכז רוחני-דתי. לכך תרם גם רבו המיוחד של המושב, הרב שאול ישראלי, לימים חבר מועצת הרבנות הראשית, דיין ופוסק חשוב.⁹

הזורעים

באביב תרצ"ז (1937) ייסדה קבוצה של חברי תנועת 'הפועל המזרחי' את ארגון 'הזורעים', שיועד להקים מושב עובדים דתי. הוחלט שהמושב יעסוק בעיקר בפלחה ולא בפרדסנות. לאחר קרוב לשנה, בה עברו החברים הכשרה חקלאית במקומות שונים, קיבלו מהסוכנות היהודית אפשרות מגורים במחנה עבודה סמוך לראשון לציון, שם שהו במשך כשמונה חודשים

הרב שאול ישראלי

(1909-1995) - מרבניה הבולטים של הציונות הדתית. נולד בסלוצק שבבלארוס ולמד בישיבות במחתרת. בשנת 1933 ניסה להימלט מרוסיה יחד עם חבריו, הרב דוד סלומון והרב אברהם שדמי, אך נתפס ע"י הפולנים. הוא שוחרר בהשתדלות הראי"ה קוק ועלה ארצה. שימש כרב של כפר הרא"ה, חבר מועצת הרבנות הראשית ודיין בבית הדין הגדול בירושלים.

65-69, קצבורג, נחלת, עמ' 27-29; הוברמן, ייחודו, תשס"ג.

9 ראו בהערה הקודמת. על מינויו של הרב ישראלי - פרק שלישי, עמ' 100 ואילך.

כשמצבם הכלכלי ככי רע. השלב הבא היה במושבה מצפה, ליד טבריה, אליה עברו בשלהי שנת תרצ"ח (1938), בכדי לחזק את המושבה הקטנה שהתקשתה להחזיק מעמד. באותו הזמן התפרנסו חברי הקבוצה מעבודתם בשמירה במושבה וממשכורות של כמה חברים ששרתו במשטרת היישובים היהודיים.¹⁰

אור לה' בסיוון תרצ"ט (מאי 1939) עלו חברי הארגון על אדמות סרג'וני, ובכך נטלו חלק בהחלטת מוסדות היישוב להקים שבעה ישובי 'חומה ומגדל' בלילה אחד, כמחאה על גזירות 'הספר הלבן' השלישי. הדבר היה מנוגד, כמובן, למדיניות הבריטית, שאסרה על הקמת יישובים חדשים. אך עד שגילו הבריטים את דבר היישוב החדש, הספיקו החברים לסיים את בניית החומה והמגדל, כולל גדר צבאית, ובכך להפוך את היישוב לעובדה מוגמרת.¹¹

תחילה התגוררו החלוצים באוהלים משום שהשלטונות הבריטיים לא אפשרו אפילו בניית צריפים. מים הובאו מהכנרת במיכל על גבי משאית. היותו של המושב תחום בין החומות וגדרות התיל לא אפשרה לו לפתח את

כפר הרא"ה כיום, מבט ממעוף הציפור.
(צלם - עמוס מירון, מתוך המאגר החינמי - ויקיפדיה)

10 פלס, ההתיישבות, עמ' 133-135 וקצבורג, נחלת, עמ' 77-79.
11 על העליה לסרג'וני ראו בהרחבה: נפתלי כהן (הזורעים) - 1995; טברסקי, עמל, עמ' 135-136; הגלילי, השומרים, עמ' 377-388; וולף, גשרים, עמ' 157-164.

ענפי המשק העצמי. עובדה זו גרמה לאיחור רב בהתפתחות המקום והתבססותו, אף כי הושגה המטרה העיקרית, הקמת יישוב יהודי נוסף, חרף האיסור הבריטי. לאחר כשש שנים, כשהתברר שקיימים קשיים רבים בהקמת מושב במקום הזה, הועתק המושב למקומו הנוכחי, על אדמות לוביה הסמוכות, שם התבסס והתפתח.¹²

עקרונות המושב הדתי

עקרונותיו של המושב הדתי התגבשו בתהליך ממושך, שהחל בחלק מהמקרים עוד בטרם העליה על הקרקע ונמשך גם אחריה. בחירתם של חברי תנועת 'הפועל המזרחי' במושב העובדים, כצורת התיישבות אולטימטיבית, נבעה מכך שעקרונות המושב הכללי תאמו את השקפתם החברתית והלאומית.¹³ באסיפת החברים הראשונה שנערכה בשדה יעקב, עם המעבר למקום הקבע (אדר תרצ"ג, 1933) נידונו עקרונות היסוד של מושב העובדים הדתי. כל עקרונותיו של המושב הכללי התקבלו: היעדר בעלות פרטית על אדמות המושב, עבודה עצמית, עזרה ואחריות הדדית וקניה ומכירה משותפת באמצעות מוסדות המושב. אולם, נוסף גם עיקרון משמעותי חדש ברמות "השלטת תורת ישראל בכל ענפי החיים הציבוריים והפרטיים כמושב".¹⁴ כלומר, כל ענפי המשק והחיים במושב ינוהלו על פי רוח התורה וההלכה. השימוש בלשון "השלטה" נותן אמנם מקום להשערה כי תוקפו וחשיבותו של סעיף זה עולים על שאר העקרונות. לכאורה, משמעות הדברים היא כי במקרה של התנגשות בין שני עקרונות, שאחד מהם הוא העיקרון הדתי, תהיה ידו על העליונה והוא יגבר. אולם, בפועל, כאשר

12 וולף, שם, עמ' 172-176, קצבורג, שם.

13 א. יודנפרויד, זכרונות משנת תשל"ט (1979), אע"ז, 1-80.06.

14 עמינח, שדה יעקב, עמ' 22 ודון-יחיא, באהלי, עמ' 20. אותם העקרונות מופיעים בתקנון של מושב כפר אברהם, שנערך עוד קודם לכן, בתשרי-חשוון תרצ"ג (10-11.1932), אצ"ד, התי"ד 119, פרוטוקול מישיבות 'וועדת התקנון'. כשאר המושבים לא נמצאו תקנונים מפורשים, אך מסתבר שחוברו תקנות ברוח דומה.

התרחשה סיטואציה כזו, העדיפו המוסדות והחברים, לעיתים קרובות, למצוא פתרונות יצירתיים, שמנעו התנגשות בין עקרונות היסוד הללו.¹⁵ זמן מה אחר כך, כאשר נוסחה 'חוקת מושב העובדים של הפועל המזרחי', לבש עיקרון זה של השלטת מצוות הדת, צורה מעשית. נאסר לעבור על גדרי ההלכה בתחומי המושב, כלומר כל חי המושב הציבוריים והפרטיים צריכים היו להתקיים בהתאם לציווי התורה וההלכה. הוטל על ועד המושב לספק את כל צרכי הדת, כגון: בית-כנסת, מקווה, רב, שוחט וכיוצא בהם. נקבע כי הרבנות הראשית תשמש כמוסד עליון המכריע בשאלות הנוגעות לדת. כמו-כן ניתנה סמכות בידי מוסדות התנועה להוציא מהמושב חבר שיתנהג בניגוד לכללים אלה. עוד נקבע בחוקה, כי הסעיפים הנוגעים לענייני הדת במושב אינם ניתנים לשינוי בשום מצב, על ידי אף גורם. קביעה זו, המעניקה מעמד מיוחד לסעיפי הדת בחוקה, מציבה אותם באופן די ברור מעל לשאר החוקים והעקרונות הנתונים לשינויים.¹⁶ מרבית המקורות שנבחנו מצביעים על כך שבאופן כללי נשמרו וכובדו עקרונותיו הכלליים והדתיים של המושב הדתי, אולם היו גם חריגות. דוגמא בולטת במיוחד היה השימוש בפועלים ערבים, שרווח בראשית שנות ה-40 במושב כפר אברהם ואשר פגע בעקרון העבודה העצמית במשק. אחדים מחברי המושב הדתי, ששכן בסמיכות לכפרים ערבים, נהגו להיעזר בפועלים ערבים למלאכות בשדה או במשק הפרטי שלהם. חברים מהמושב, שהתופעה צרמה להם, נלחמו בה במטרה לשרשה.¹⁷ קרה גם שהמרכז החקלאי של תנועת 'הפועל המזרחי' מנע קבלת חברים שאינם שומרי מצוות למושבי

15 דוגמא לכך היא שאלת החליבה בשבת, כאשר הפתרון המוצע על ידי הרבנים, לחלוב על ידי לא-יהודי, נדחה בתוקף על ידי החקלאים הדתיים. ראו להלן פרק רביעי, עמ' 122 ואילך.

16 גניחובסקי, כי תבואו, עמ' 166-167. ספר זה יצא לאור על ידי 'המזרחי' בשנת תרצ"ו (1936), כך שהחוקה וודאי נוסחה קודם. חרף נסיבות, לא עלה בידי לברר מתי בדיוק נוסחה ועל יד מי. ניתן לשער שהיא נכתבה בין השנים: 1932-1934, שאז הוקמו שלושת המושבים: כפר אברהם, כפר פינס וכפר הרא"ה ושדה יעקב עבר אל מקום הקבע שלו.

17 אצ"ד, עמינח/5 ו-8 וכן פרוטוקולים של וועד מושב כפר אברהם, ישיבה מתאריך: 19.7.1947. מרים עמינח שבעלה, נחמיה, היה מראשי הלוחמים בתופעה, שלחה בשנת תש"ד מכתב הומוריסטי למרכז החקלאי של 'הפועל המזרחי', ובו בקשה להעניק מגרש לעובד ה'מסור' עבדאללה, העובד קשה יותר מכמה חברים במושב, אצ"ד שם.

בטענה שהדבר סותר את עקרונות המושב הדתי.¹⁸ לעיתים אף נאלצה תנועת 'הפועל המזרחי' לאיים על חבר סורר בסילוק מהמושב, אך לא ידוע על מקרים בהם מומש האיום וחבר אכן הוצא מהמושב על רקע אי-שמירת מצוות.¹⁹

מאבקה של הציונות הדתית על הזכות להתיישבות

הקשיים והבעיות, שהיו נחלת היישובים החדשים בארץ, לא פסחו על המושבים הראשונים של תנועת 'הפועל המזרחי'. אף הם סבלו ממחסור חמור בכסף ובמים, פגעי מזג-אוויר, בצורת, עכברים וכן בעיות ביטחוניות לא פשוטות. אולם, המתיישבים הדתיים נתקלו בבעיות עוד בטרם עלו בכלל על הקרקע. הקושי המרכזי, עמו היה עליהם להתמודד בשלב הראשון, היה התנגדות המוסדות הלאומיים לעצם הרעיון של הקמת יישוב דתי. בולט הדבר באופן מיוחד בפרשת הקמתם של המושבים שדה יעקב וכפר פינס.²⁰ החברים הדתיים, שביקשו קרקע להגשמת חזונם, נדחו פעם אחר פעם, בתואנות שונות, בידי קק"ל והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית. גם אחר שהוכנס שמם ברשימת הארגונים הממתינים להתיישבות, חלפו שנים ומקומם נפקד מן הקבוצות שקיבלו חלקת קרקע להתיישב עליה. בנסותם לקדם את התיישבותם, החלו לחפש בכוחות עצמם קרקעות מתאימות ולהציען לקק"ל ולמחלקה להתיישבות, אך הצעותיהם נדחו מטעמים שונים.²¹

משגבר ייאושם של חברי 'ארגון א' להתיישבות של 'הפועל המזרחי', שלימים יקימו את שדה יעקב, עלו על דעת עצמם לאדמות ווריקאני, שבעמק יזרעאל. אך, לאחר שלושה חודשים עברו לכפר סבא בלחץ הקק"ל

18 אצ"ד, התי"ד 65, מכתב מהמרכז החקלאי לוועד מושב כפר אברהם, ד' ניסן תש"ז (25.3.1947).

19 אצ"ד, התי"ד 59, "בירור משפטי בשיח' אבריק", ח' אדר תרצ"ג.

20 פרשת מאבקה של 'הפועל המזרחי' על זכותה להתיישב בין השנים: תרפ"ג-תרצ"ג (1923-1933) נחקרה בפרוטרוט על ידי חיים פלס ופורסמה במאמרו: "המאבק של 'הפועל המזרחי' על הזכות להתיישבות", ספר הציונות ב', עמ' 58-149 (להלן: פלס, המאבק), וראו גם: רוטשטיין, מושב, עמ' 108-126, וכן ספרו, מושבי, 80-106.

21 פלס, המאבק, עמ' 79-86 ורוטשטיין, שם.

והמחלקה להתיישבות, שהבטיחו לרכוש עבורם קרקע חלופית. כשנוכחו לדעת שהמחלקה להתיישבות איננה מתכוונת לעמוד בדיבורה, עלו החברים פעם נוספת, ללא אישורה, לאדמות שייח' אבריק, שם נאחזו בעקשנות. נציגי המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית לא ויתרו והחרימו את נקודת היישוב הזעירה. במשך כחמש שנים סירבו להעביר כספים וסיוע לחברי תנועת 'הפועל המזרחי' שבמקום וגם ציוד חקלאי ומשקי לא ניתן להם. נציגי הסוכנות ביקשו לסלק את החלוצים הדתיים מהמקום ומיאנו לתת יד להתפתחותו.²²

'המזרחי' ותנועת 'הפועל המזרחי' נאבקו למען ההתיישבות הדתית בכיוונים שונים. הם ניסו להשפיע באמצעות הקונגרסים הציוניים שהתכנסו בחו"ל, בכדי שיוענקו גושפנקא רשמית ובעקבותיה גם תמיכה כספית להתיישבות זו, אך נציגי הסוכנות התחמקו מלמלא את החלטות הקונגרסים. בארץ פעלו 'המזרחי' ותנועת 'הפועל המזרחי' נמרצות לגיוס דעת הקהל למען ההתיישבותם. הרבנים הראשיים, הרב קוק והרב עוזיאל, הצטרפו אף הם למאבק ושלחו מכתבי מחאה תקיפים להנהלת הסוכנות. להלן קטעים ממכתבו הנרגש של הרב קוק, בו דרש שלא לפגוע בהתיישבות בשייח' אבריק: במכתבו הוא מכנה את הרצון לבטל את

הרב בן-ציון מאיר חי עוזיאל (1880-1953) - יליד ירושלים. החל מ-1911 כיהן כ'חכם באשי' של יפו והמושבות, לצידו של הראי"ה קוק. בשנת 1939 החליף את הרב יעקב מאיר כ'ראשון לציון' ובכך הפך עם קום המדינה לרב הראשי הספרדי הראשון של מדינת ישראל. היה חבר תנועת 'המזרחי' ומקורב בדעותיו לציונות הדתית.

ההתיישבות בשייח' אבריק כ"צעד נורא מאוד ואינו ראוי להיעשות בשום אופן. נקודה שבה יושבים צעירים נאמנים לקודשי ישראל היא צריכה להיות יקרה לנו כפליים". ובהמשך דבריו כתב: "והשרידים הללו אשר לא עזבו את דגל הקודש והם נוצרי תורה ושומרי אמונים, הם ראויים להיות מאומצים מכל כוחותינו הציבוריים באהבה".²³ אך, גם מכתב זה לא נשא פירות מיידים.

22 באותן חמש שנים סבלו החלוצים הדתיים בשייח' אבריק מתנאי מחיה קשים מאד: צריפים דולפים, מחסור במזון בסיסי, מים במשורה וללא היגינה מינימלית. המקום היה פרוץ לחלוטין מבחינה ביטחונית וללא אמצעי הגנה. מספרם הלך ופחת עד שבשנה החמישית (תרצ"ב) מנו עשרה חברים מתוך עשרים וארבעה שהיו בתחילה. פלס, המאבק, עמ' 98-99; דון-יחיא, באהלי, עמ' 16-20; לויז, אעי"ז, 1-80.13, עמ' 5 וכן 17.80-1.

23 המכתב (מתוך אגרות הראי"ה) מובא בשלמותו בפלס, המאבק, עמ' 111.

מנהיגי תנועת 'הפועל המזרחי' והמזרחי חשו שכלו כל הקיצים ולא נותרה להם ברירה אלא להשתמש בנשק, בו איימו כבר קודם לכן, אך היססו מלהפעילו. בשנת תרצ"ב (1932) קראו תנועת 'הפועל המזרחי' ו'המזרחי' לכל חבריהם ואוהדיהם בארץ ובעולם, לחדול מלתרום לקרן היסוד ולהעביר את הכספים ישירות עבור ההתיישבות הדתית. תוצאות ה'חרם' הורגשו די מהר והשפיעו סוף סוף על מקבלי ההחלטות. זמן קצר אחר-כך, אכן הוחלט במוסדות הציוניים לתמוך בהתיישבות הדתית בשייח' אבריק. חברי כפר פינס נזקקו לצעד נוסף, חריג במקצת. הם ערכו שתי הפגנות נזעמות במשרדים הראשים של הקק"ל ורק לאחריהן קיבלו את הקרקע שהובטחה להם.²⁴ מאבקה הממושך של הציונות הדתית למימוש הזכות האלמנטרית ליישב את הארץ גרם לרבים מחבריה להרהר מחדש לגבי טיב היחסים בין התנועה הציונית-דתית לזו הכללית.

יחד עם חורבנה של שייך אבריק, אחרי חורבן כפר ח'טים הולך ונחרב גם האידיאל, שהיהדות הדתית והפועל הדתי ייצרו בארץ חיים דתיים על ידי יישובים דתיים בתור חלק של התנועה הציונית. לפנינו מתייצבת עכשיו בכל היקפה השאלה: היש מקום ליהדות הדתית ולפועל הדתי בתוך התנועה הציונית?

בתים ראשונים בשדה יעקב, אמצע שנות ה-30 (באדיבות אתר המושב שדה יעקב)

24 רוטשטיין, מושב, עמ' 126-128; וכן ספרו, מושבי, עמ' 114-118; ופלס, המאבק, עמ' 125-126.

כך נכתב בבטאון התנועה.²⁵ ניסיונם של המוסדות הציוניים למנוע קיומה של התיישבות דתית, ערער את אחד היסודות המרכזיים שעמדו בבסיסה של הציונות הדתית: שיתוף פעולה עם הציונות הכללית, בכדי ליישב את הארץ ולבנותה.

אותותיה של הפרשיה העגומה הזו הותירו בקרב אחדים מהחלוצים הדתיים תחושת נרדפות על רקע דתיותם. כך עולה מדבריו של אריה יודנפרויד, שהיה 'המוכתר' של שדה יעקב במשך שנים רבות:

בזה נסתנימה פרשת הסבל והניוון והתחילה תקופת העבודה והיצירה. רק אחוז קטן [מהצרות הללו - ע"י] יכולנו להעלות על הנייר והיתר נחביא בתוכנו, הראשונים, שנדמה להם עד היום שסבלו בתור קרבנות של היהדות הדתית. מכיוון שכל זה שסבלו (היה) אך ורק בגלל היותם דתיים, וחטאם היחיד שרצו לכנות נקודה דתית באי הגדול של הכפירה וחלול דת וקודשי ישראל.²⁶

דבריו של יודנפרויד משקפים היטב את התחושה שרווחה בין חברי 'הפועל המזרחי', לפיה חטאם היחיד הוא עובדת היותם דתיים. משום כך הם מופלים לרעה והיחס אליהם שונה מהיחס לשאר ארגוני ההתיישבות.

במבט כולל נראה כי ראוי לסייג במידה מסוימת את הדברים החריפים הללו. ראוי לזכור כי חברי תנועת 'הפועל המזרחי' לא היו היחידים שנאבקו על הזכות להתיישב, בניגוד לרצונם של מוסדות היישוב. כך לדוגמא, בראשית שנות ה-20 עלתה מבוקובינה (בין רומניה לאוקראינה של היום) קבוצת צעירים לא דתיים במטרה להקים יישוב חקלאי. חברי הקבוצה, שנקראה 'עתידי', ביקשו להתיישב בעמק יזרעאל, אולם נתקלו בהתנגדות גורפת מצד המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית והעומד בראשה, קפלינסקי. לאחר מאבק, שנמשך שנים אחדות, נטשה לבסוף הקבוצה את

²⁵ 'נתיבה', י' אדר תרצ"ב, עמ' 168-169 וראו גם: 'נתיבה' י"ג ניסן תרצ"ב, עמ' 201, מאמרו של צבי בר-מסדה.

²⁶ יודנפרויד, אע"ז 1-80, עמ' 40 (נכתב בשנת 1940 לרגל חגיגות 'בר-המצווה', במלאות 13 שנה למושב). התבטאות דומה מופיעה באע"ז 486.03, עמ' 4: "ההתיישבות 'הפועל המזרחי' פסולה בכלל בעיני רבים. עלינו לעמוד תמיד על המשמר ולהטות אוזן לכל שיחה קלה ותנועת עורמה של מישהו. כל שעל אדמה הנכבש על ידי הבונה והחורש הדתי הריהו מעין צנינים בעיני רבים [הדגש שלי - ע"י]. דניאל סירקיס, 'ההתיישבות החורגת' ו'שיך אבריק', בתוך: הציונות במיצר, עמ' 229-237.

המקום והתייאה²⁷. מסתבר כי המוסדות המיישבים שאפו לשמור היטב בידם את הזכות הבלעדית לקבוע מי יעלה להתיישב והיכן ומי שנראה להם לא מתאים נתקל בחומת התנגדות עיקשת, כפי שנראה להלן.

שלושת המושבים האחרים של 'הפועל המזרחי': כפר אברהם, כפר הרא"ה והזורעים, הוקמו ללא מאבקים מיוחדים. הסיבות לכך היו שונות ממושב למושב. כפר אברהם הוקם על אדמה פרטית, שנקנתה בשנת 1913 על ידי הרב ד"ר יעקב אריה סלוונדי, רבה של קהילת דירקהיים בגרמניה. כוונתו היתה להקים במקום בית-יתומים לילדים, אלא שלרוע המזל נפטר לפני שהספיק לממש את תוכניותיו. אחר מותו עברה הקרקע לרשותה של תנועת 'המזרחי' ועליה הוקם המושב.²⁸ להתיישבות פרטית מעין זו לא יכלו המוסדות המיישבים להתנגד.

כפר הרא"ה, לעומת זאת, הוקם על אדמות עמק חפר, שהיו קרקע לאומית. אך הפעם, בניגוד למקרים הקודמים, קיבל ארגון ב' להתיישבות של תנועת 'הפועל המזרחי' את אישור הנהלת הסוכנות והק"ל, בלא שנאלץ למחות ולנקוט באמצעים חריגים. נראה, שהמהירות בה אושרה הפעם התיישבות זו נבעה, בין השאר, מרצון לפייס את תנועת 'הפועל המזרחי' ולהקהות מעט את המתרחקות והתרעומת שנוצרו בשנים האחרונות, עקב המאבקים הממושכים לקבלת קרקע להתיישבות.

בישיבת הנהלת הסוכנות משנת תרצ"ב (1932), שדנה בדרישת הארגון הדתי הנ"ל להכלילו ברשימת הארגונים שיקבלו שטחים בעמק חפר, אמר הרב יהושע השל פרבשטיין, נציג 'המזרחי':

*המרירות בין תנועת 'הפועל המזרחי' הגיעה למדרגה כזו, שהם הלכו אפילו לרבי מגור. הם /חברי תנועת 'הפועל המזרחי' - ע"י מוכנים לפוצץ את ההסתדרות כולה. לא המקרה האחרון לבד, אלא היחס אליהם כמשך שנים יצר את המצב הקיים. ההנהלה צריכה לעשות דבר מה כדי להחליש את המרירות הזאת.*²⁹

27 עדו ברטוב (גוטמן), מאבקה של קבוצת 'עתיד' מבוקובינה להתיישב בעמק יזרעאל ופרשת תל-ת'ורה, 1923-1929, רחובות, 2006.

28 אברהם בר-אוריין, 'כפר אברהם - ערש ההתיישבות הדתית', קטיף, י"ב-י"ג, עמ' 375-376, קצבורג, נחלת, עמ' 26-27, טברסקי, עמל, עמ' 61-63.

29 הוברמן, ייחודו, עמ' 22.

יהושע השל פרבשטיין

(1870-1948) - מגדולי

המנהיגים הציוניים בפולין בין שתי מלחמות העולם. נולד בוורשה ונתפס לציונות מגיל צעיר. השתתף בקונגרס הציוני הראשון ונטל חלק בהקמת תנועת 'המזרחי'. שימש כנשיא ההסתדרות הציונית בפולין, חבר המרכז העולמי של 'המזרחי' וחבר בסיים הפולני. בשנת 1931 עלה ארצה ונבחר כנציג 'המזרחי' בהנהלת הסוכנות.

במתן אישור להתיישבות זו של ארגון ב' היתה, איפוא, מגמה ברורה לפייס את הציונות הדתית, לאחר שנים של מאבק מר, בהן נפער קרע ביחסים בין הציונות הדתית לבין התנועה הציונית ומוסדותיה.

את עלייתו לקרקע של מושב 'הזורעים' בחודש מאי 1939, יש לראות על רקע התקופה. באותם ימים היה בתוקפו ה'ספר הלבן', שמגמתו היתה גם לצמצם את ההתיישבות היהודית בארץ. כחלק מפעולות ההתרסה כנגדו החליטה הסוכנות להעלות על הקרקע מספר גדול של יישובים יהודיים חדשים בבת-אחת. כך עלה גרעין 'הזורעים' יחד עם עוד שישה יישובי 'חומה ומגדל', באותו הלילה.³⁰

חקלאית ברפת, כפר הרא"ה, 1939
(אוסף הצילומים הלאומי, צלם - זולטן קלוגר - 1010)

הסיבות להתנגדות להתיישבות הדתית

האירועים שתוארו לעיל מעלים שאלה חשובה ומעניינת: מה היו הסיבות להתנגדות הממושכת, במשך תקופה ארוכה למדי, מצד המוסדות המיישבים, להקמת יישוב דתי? – סביר להניח, שגורם חשוב להתנגדות זו היה המחסור הכרוני בכסף ובקרקעות באותם ימים. שני משאבים אלו, הנחוצים להקמת יישוב, היו מצויים במשורה אצל מוסדות היישוב. עוגת התקציב היתה קטנה יחסית ומוגבלת. טבעי למדי ששאיפתם הבסיסית של מנהיגי מוסדות היישוב היתה להפנות את מירב המשאבים לזרמים המזוהים אידיאולוגית עימם. במילים אחרות, המחסור בכסף גרם לקברניטי היישוב לסייע בראש ובראשונה לקבוצות ולגרעיני התיישבות שהשתייכו למפלגותיהם וכתוצאה נשאר מעט מאד לתנועות האחרות, דבר שעורר אצלן, לא בלי הצדקה, התמרמרות רבה ותחושת קיפוח.³¹

30 נפתלי כהן (הזורעים) - 1995.

31 סירקיס, שם.

אך אפשר כי היה פן נוסף להתנגדות זו מצד המוסדות המיישבים. רבים מהמתיישבים הדתיים הראשונים סיפרו וכתבו כי ראו במעשה ההתיישבות החלוצי שלהם הוכחה ברורה לכך שגם אנשים שומרי מצוות מסוגלים להקים יישוב עצמאי ולנהל אותו כראוי. הם טענו כי ההקפדה על קיום תרי"ג מצוות איננה חייבת לפגוע בחיי הכפר ומאפשרת למשק החקלאי לפעול כיאות.³² טענה זו נועדה להזים האשמה נפוצה למדי, בקרב פועלים וחקלאים שלא היו שומרי תורה ומצוות, כי אין אפשרות מעשית לקיים יישוב חקלאי תוך שמירה על מצוות ההלכה,³³ שהרי יום אחד בשבוע אסור לעבוד כלל ואחת לשבע שנים אסור לעבד את האדמה במשך כל השנה. כמו-כן, קיימות פעולות חקלאיות שאסורות לפי ההלכה היהודית, כגון, גידולי כלאיים, עבודה עם בהמות כלאיים וכו'. אפשר כי טענה זו זרעה אף היא ספקות בליבם של מנהיגי המוסדות המיישבים, לגבי סיכויי הצלחתו המשקית של מושב דתי שמתבסס על חקלאות והם העדיפו לתעל את תקציבם המצומצם לכיוונים מבטיחים יותר.³⁴

חוסר האמון ביכולתם של מתיישבים דתיים להקים ישוב חקלאי ולבססו כראוי מן המסד ועד הטפחות, לא צמח בחלל ריק. נראה שהוא נתמך וקיבל חיזוק עקב הכישלונות שנחלו הניסיונות הקודמים להתיישבות דתית, שתוארו לעיל: עמק ארזים, כפר אוריה והמפורסם ביותר, כפר חיטין, שהיה כבר בדרך להתפרקות בשלהי שנות ה-20 וננטש סופית ב-1933.³⁵ יתר על כן, קשה לנתק התנגדות זו להתיישבות דתית מן הנטייה הכללית של הצעירים בני העליות הראשונות להתרחק מהדת וממאמיניה. צעירים אלה, שעלו ארצה לאחר אכזבתם מן הדת ונציגייה, שאפו ליצור כאן מודל של יהודי חדש, חלוץ, שדמותו תהווה אנטייתזה לדגם היהודי הגלותי המסורתי. לאור זה, ניתן להבין כי ניסיון להקים יישוב דתי, ועוד בסמוך

32 ראו למשל: 'ההד', אדר תש"ז, חוברת ו' שנה כ"ב, עמ' י"ח, וכן רצונם של החקלאים הדתיים לפתור את בעיית החליבה בשבת כדי למנוע טענות דומות (ראו בפרק רביעי, עמ' 122 ואילך).

33 זיכרונותיו של א' יודנפרויד, ביובל ה-50 לשדה יעקב, אע"ז, 1.80.12.

34 דב ברנובסקי (שדה יעקב) - כ"א תמוז תשס"ט.

35 'הצופה', 22.2.1985, מאת: אפרים יעיר. וראו גם דבריו של עלי כהן במאמר: "נוער הגבעות של שיך אבריק", מאת יואל יעקובי, ראיון שערך יעקובי עם ארבעה מוותיקי שדה יעקב לרגל 80 שנה למושב [הארבעה הם: אהרון ז"ק ואחותו מאירה פלטנר, עלי כהן ושושנה כהן, נכדתו של שלמה לויין]. פורסם ב'כשבע' 259, 11.9.07, עמ' 32-33, (בקיצור = יעקובי, נוער).

ליישובים הלא-דתיים, קומם אותם והתקבל כהתרסה.³⁶ צירוף הגורמים הללו עמד, כנראה, מאחורי ההתנגדות הממושכת מצד מנהיגי המוסדות המיישבים, להתיישבות הדתית הראשונה, בשייח' אבריק. מאידך גיסא, הצורך של ההתיישבות הדתית להיאבק בכדי להגיע להישגים, כמו גם התחושה שעליה להוכיח את יכולותיה בכדי להצדיק את קיומה, היוו גורם חשוב למדי שהשפיע על עיצוב דפוסיו של המושב הדתי כבר בראשית דרכו.

'גוש דתי' או 'שרטון קדושה בים החולין'³⁷

שאיפתה המקורית של תנועת 'הפועל המזרחי' היתה להקים את יישוביה בסמיכות מקום זה לזה, או בסמוך ליישובים דתיים קיימים ובכך ליצור רצף של יישובים דתיים, מעין 'גוש דתי'. כך עולה מן הנאמר בישיבות הנהגת התנועה בשנים שקדמו לייסוד המושב הדתי הראשון. היתרון שמעניק 'גוש דתי' הוא האפשרות לסיוע הדדי בין היישובים, יכולת לפתח מערכת יחסים פתוחה בין יישוב לשכנו, הקמת מוסדות חינוך משותפים וכן חיזוק הדדי נוכח ההתיישבות הלא-דתית מסביב. כולם תנאים חשובים להתאקלמות טובה ולהצלחת היישוב.³⁸ אולם, המציאות, בה נאלצה תנועת 'הפועל המזרחי' להיאבק על ייסודם של מושביה הראשונים, הכתיבה תוכנית התיישבותית שונה מהמתוכנן,³⁹ מחוסר ברירה. תנועת 'הפועל המזרחי' לא נהנתה מהאפשרות לבחור את מיקומם של מושביה, אדרבא, היא נאלצה להיאבק על כל פיסת קרקע. כך יצא, אפוא, שהמושבים הראשונים נבנו

36 כץ, ספרדים, עמ' 278-279.

37 'הצפה', י"ד תשרי תש"ה (1.10.1944), מאמרו של ד' זעירא: 'שירת העמק'.

38 גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 13/10, החלטות כינוס המושבים והארגונים של 'הפועל המזרחי' משנת ת"ש, סעיף ב'.

39 רוטשטיין, מושב, עמ' 144-145. את השתלשלות העניינים שהביאה למצב זה תיאר כך מיכאל חזני, ממנהיגי התנועה באותם ימים: "בשלבים הראשונים היה הרצון להיאחז בקרקע, ומתוך להיטות מתמדת זו נקבעו היישובים בכל מקום שרק הותר להם. כך יצא שהיישובים הראשונים מפוזרים כאיים דתיים בתוך סביבה לא דתית...". מיכאל חזני, 'יישובי הפועל המזרחי', מצפה, שנתון הצופה לשנת תשי"ג, ירושלים, עמ' תקנ"ו-ז.

בעומק ההתיישבות הכללית, כשהם מבודדים מבחינה חברתית ודתית.⁴⁰ מצב זה הביא בעקבותיו חיכוכים על רקע דתי-הלכתי, אשר התבטאו, לדוגמה, במאבקים של המושבים הדתיים למען שמירת השבת, לנוכח חילולי השבת בסביבתם הקרובה וכן בנושאים נוספים, שנדונים להלן (פרק שני, עמ' 65-74).

בפועל, התרחש כאן, בעצם, תהליך מעניין של אידיאליזציה, באשר עם חלוף השנים הפכה עובדת בידודם של המושבים הראשונים למהלך של 'לכתחילה' ולא של 'בריעבד'.⁴¹ חברי המושבים של תנועת 'הפועל המזרחי' החלו לראות במצב הזה סוג של שליחות, שנועדה להקרין על "הסכיבה, הספוגה כפידה".⁴² כעת ראו, בהתיישבותם בקרב יישובים לא דתיים, ניסיון "לנעוץ שרטון קדושה בים החולין", דבר שהעניק משמעות חשובה נוספת, חברתית-דתית למפעלי ההתיישבות הראשונים.⁴³

עם כל זאת, השאיפה הראשונית ליצור גוש יישובים דתי לא נזנחה. עם הקמת הקיבוצים הדתיים הראשונים בעמק בית-שאן, טירת צבי ושדה-אליהו, בשלהי שנות ה-30 הצליחה התנועה לשוב ולממש את החזון המקורי ולהקים רצף של יישובים דתיים סמוכים. מאוחר יותר התחזקה התופעה עוד יותר בהקמת יישובי גוש-עציון והפכה לנוהג קבוע לאחר קום המדינה.⁴⁴

זכויות האשה במושב הדתי

נושא המשפחה במושב הדתי ומקומה של האישה בו הינם תחום חשוב ומרכזי בפני עצמו, שנחקר לעומק בספרה של לילך רוזנברג, 'מהפכניות בעל כורחן' וכן במאמרים נוספים שלה. לפיכך בחיבור זה נדון בנושא זה רק אגב הנושאים האחרים. ראוי לציין כי שאלת זכויותיה של החברה בארגוני

40 צבי כהן (כפר פינס) ויהודה דויטשר (כפר הרא"ה) - כ"ז אלול תשס"ט.

41 עמינח, שדה יעקב, עמ' 20 וכן 'נתיבה', א' חשוון תרפ"ט, גיליון ג' (מ"ח), שנה ד', עמ' 70-71.

42 'נתיבה', ט"ו אייר תרצ"ו.

43 שם וכן 'הצפה', י"ד תשרי תש"ה (1.10.1944), מאמרו של ד' זעירא: 'שירת העמק'.

44 רוטשטיין, מושב, עמ' 144-145, וכן ספרו, מושבי, עמ' 235-240; וכן קצבורג, נחלת, פרקים: ג', ו'.

ההתיישבות הדתיים השונים, הטרידה את חברי הארגונים לא מעט. לרובם, ברור היה שזכות החברה לקבל יחידה משקית במושב שעומד לקום, נופלת מזו של החבר ואולי אף נשללת לחלוטין. חברי ארגון א' להתיישבות של 'הפועל המזרחי', בהיותם בכפר סבא, בטרם עלו על אדמות שייח' אבריק, ניהלו דיונים ארוכים ונוקבים סביב שאלת מעמדה וזכויותיה של האישה במושב הדתי. היו שסברו כי במושב שיקום אין מקום כלל לנשים שאינן נשואות לחברי המשק, כיוון שעבודתן במשק נתפסה כניצול, שהרי לא יקבלו יחידת קרקע או שכר על פעילותן. אחרים הציעו להכניס נשים-חברות בודדות, שינהלו את משק הבית בשכר.⁴⁵

מסתבר שגישה זו לא היתה חריגה ובארגוני התיישבות רבים הוצאו החברות מהקבוצה עת עלתה זו להתיישב על אדמתה. באותם ימים מקומה של חברה במושב היה בעיקר ככת-זוגו של החבר, בעל המשק וחלקת האדמה. היתה בכך בעיה, שכן משנישאה בחורה לחבר המושב היתה מתקבלת אוטומטית כחברה מן המניין, מבלי לברוק תחילה את מידת התאמתה לצורת חיים זו. לבעיה זו היו מודעים הן חברי המושבים הלא-דתיים והן חברי ההתיישבות הדתית, אך לא ברור כיצד התמודדו עימה.⁴⁶ גם זכותן של נשים להשתתף בהצבעות ובקבלת ההחלטות במושב לא היתה מובנת מאליה בתחילה. עבר זמן מה עד שהוסכם ככל המושבים, שגם לחברות יש זכות להשתתף באסיפות השונות ואף להביע את דעתן על-ידי הצבעה.⁴⁷ גם אז, בוועד המושב לא היה להן ייצוג והנהלת המושב נותרה על טהרת הגברים. היתה זו נורמה מקובלת באותם ימים והחברות הדתיות לא ניסו לשנותה.⁴⁸ עיון במעמדה של החברה במושב הדתי מחזק את הדעה כי נשות המושבים הדתיים פעלו, אמנם, ממניעים חלוצים ואידיאליסטיים, אך יחד עם זאת שמרו על זהות מסורתית ולא מהפכנית. הן שאפו להגשמה עצמית ולהתיישבות חקלאית, אך נמנעו מלשנות תפיסות ונורמות חברתיות מקובלות.

45 פרוטוקולים של ארגון א' לייסוד מושב עובדים בכפר סבא, אע"ז, 1-80.02, ישיבות מאדר א' תרפ"ז (פברואר 1927).

46 רוזנברג, נשים, עמ' 122-137, 'התיישבות ומגדר'.

47 כך לדוגמא בכפר הרא"ה התעוררה שאלה גבי זכות בחירתן של נשים כאשר נערכה הצבעה על בחירת רב המושב, הוברמן, ייחודו, עמ' 104, צבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח, וכן אצ"ד, התי"ד 44, מכתב מתאריך ט"ז כסלו תרצ"ח (19.11.1937), תשובתו של שרגאי בנושא.

48 שם, עמ' 135.

מוצא המתיישבים והשלכותיו על הצביון הדתי

הצעירים הדתיים, שעלו ארצה בעליה השלישית והרביעית והתגבשו לכלל קבוצות הכשרה, הגיעו רובם ככולם ממדינות מזרח אירופה: פולין, ליטא והונגריה. מעטים הגיעו בשלב זה מגרמניה.⁴⁹ רובם עברו הכשרה חקלאית קודם הצטרפותם לארגוני ההתיישבות השונים. אחדים עברו אותה בחוות חקלאיות של 'המזרחי' בחו"ל, אך רבים אחרים טעמו טעם עבודה חקלאית לראשונה רק עם הגיעם לארץ. כאן התארגנו בקבוצות ההכשרה הרבות שנאבקו לקבל עבודות חקלאיות במושבות ובפרדסים.⁵⁰

רבים מהצעירים הדתיים הללו למדו קודם עלייתם לארץ בישיבות במשך שנים אחדות. קשה לקבוע את שיעורם המדויק של בוגרי הישיבות מכלל המתיישבים הצעירים, אך נראה שלמרביתם היה רקע ישיבתי מסוים.⁵¹ הם ספגו בישיבות חינוך תורני קפדני, שחזקם והכינם לקראת המפגש עם תרבותם של החלוצים הלא-דתיים בארץ. החינוך הזה היה בסיס איתן לשאיפתם לייסד יישובים דתיים, המושתתים על ערכי תורה ועבודה. את הפן הציוני-חלוצי לא קיבלו בדרך כלל בישיבה, אלא דווקא מהמשפחה או מחברים.

אמנם, גם בקרב הצעירים שחבשו את ספסלי בית-המדרש היו הברלים ניכרים על רקע השתייכות לזרמים ובתי-מדרש שונים. ההבחנה המרכזית היתה בין הישיבות הליטאיות לישיבות שהשתייכו לזרם החסידי. בעוד שבראשונות העמידו את לימוד הגמרא והפלפול בראש סדר העדיפויות, הרי שבאלה החסידיות הדגישו יותר את עבודת הלב הפנימית של האדם והביאו לידי ביטוי את הדבקות והשמחה הפנימיות שלו.⁵² גם שתי הגישות הללו לא היו עשויות מקשה אחת והיו בתוכן זרמים וזרמי-משנה נוספים. בקרב חברים יוצאי הישיבות הליטאיות, למשל, היו שהשתייכו ל'תנועת המוסר',

49 פלס, ההתיישבות, עמ' 119, 123, 127 ו-129 וקצבורג, נחלת, עמ' 11.

50 פלס, שם וכן רוטשטיין, מושב, עמ' 132, 139 ו-143; וספרו, מושבי, עמ' 41-38 פירוט כל הקבוצות.

51 עמינח, שדה יעקב, עמ' 36-40 וקצבורג, נחלת, עמ' 11-12.

52 על ישיבות ליטא ראו: עמנואל אטקס ושלמה טיקוצ'ינסקי (עורכים), ישיבות ליטא - פרקי זכרונות. על תנועת החסידות ראו: שמעון דובנוב, תולדות החסידות, 1967, רחל אליאור, חירות על הלוחות, המחשבה החסידית, מקורותיה המיסטיים ויסודותיה הקבליים, תש"ס (1999).

שהתפתחה במאה ה-19, והדגישה את תיקון האדם ועבודת המידות שלו לאור המוסר היהודי.⁵³ לעומתן, היו ישיבות שהתנגדו להכנסת תכני לימוד נוספים מלבד הגמרא. גם הזרם החסידי היה מחולק לחסידויות רבות ומגוונות, שכל אחת מהן הדגישה פן אחר בתורת החסידות. הבדלים דקים אלו היו בעלי משמעות לא קטנה בתחומי הדת והתרבות במושבים, כמו, למשל, בקביעת נוסח התפילה בבית-הכנסת ובמנהגים נוספים, כפי שיפורט להלן.

חסידים וליטאים

שתיים מהקבוצות הראשונות, 'צבי' ו'הנצי"ב', היו בעלות זיקה חסידית מובהקת, אשר אחד מביטוייה היה שבשעות הפנאי של החברים "שוחחו על הצדיקים ומידותיהם, על תיקון ושלמות ויראים לחלל את הקודש".⁵⁴ קבוצות אחרות היו בעלות אופי 'ליטאי', כקבוצת 'וולוז'ין', שמרבית חבריה היו יוצאי ישיבת וולוז'ין וקבוצת 'חת"ם סופר' בפתח-תקווה, שחבריה היו תלמידי ישיבת 'חת"ם סופר' בפרשבורג (ברטיסלבה של היום).⁵⁵ חברי קבוצת 'רבנו בחיי' היו בוגרי ישיבת המוסר בנובוגרודק, שהוקמה על ידי רבי ישראל סלנטר, מייסדה של 'תנועת המוסר'. עובדה זו

השפיעה על אופי הקבוצה במעשיה ופעולותיה. חבריה היו מרבים לעסוק בספרי מוסר יותר מאשר בספרי הלכה ועיון. מושגים כחרטה ותשובה היו מעשים יומיומיים אצלם.⁵⁶ כמובן שלא לכל הקבוצות היה אופי ייחודי, שהושפע מההרכב ההומוגני של חבריה. בקבוצות רבות היו חברים מזרמים שונים ובשל כך אופייה של הקבוצה לא נטה באופן ברור לזרם מסוים בלבד. לקיומם של זרמים ורעיונות שונים בקבוצות ההכשרה של תנועת 'הפועל המזרחי' היתה, בסופו של דבר, השלכה על אופיים הדתי של המושבים המתהווים, אך גם על התנועה עצמה. שילובם של רעיונות מבתי-מדרש מגוונים אלו, יחד

רבי ישראל סלנטר
(1810-1883) - מייסד תנועת המוסר שקמה בליטא במאה ה-19. נולד בצפון ליטא ולמד בישיבות ליטא, נחשב לעילוי כבר מגיל צעיר. שימש זמן מה כראש ישיבה בוילנה. חידושו הגדול היה הכנסת לימוד "מוסר" לתוך עולם הישיבות, דבר שעורר בשעתו פולמוס חריף, אך כיום הפך למקובל במרבית הישיבות הליטאיות.

53 על ישיבות המוסר ראו עוד: עמנואל אטקס, ר' ישראל סלנטר וראשיתה של תנועת המוסר, תשמ"ב וכן הרב דב כ"ץ, תנועת המוסר - תולדותיה, אישיה ושיטותיה, 1996.

54 נתיבה, שנה ב', חוברת ח-ט, ט"ו אב תרפ"ז.

55 יודנפרויד, אעי"ז, 1-80, עמ' 1 וכן גניחובסקי, כי תבואו, עמ' 142-143.

56 נתיבה, שנה ב', חוברת ח-ט, ט"ו אב תרפ"ז.

עם הרעיון הציוני החלוצי אתו ספגו בבתם או מחבריהם, תרם בסופו של תהליך לגיבוש האידיאולוגיה של תנועת 'הפועל המזרחי'. מסתבר, שהרעיון החברתי הטמון בחייה של קבוצת אנשים, אשר תתגבש לימים למושב או לקבוץ, הושפע מהעולם החסידי, בו גיבוש חברתי ודביקות הם ערך מרכזי. בנוסף לכך, השאיפה לייסד יישובית חדשה, בה לא יהיו מנצלים ומנוצלים ויסולקו גורמי הקנאה והתחרות, אפשר כי הושפעה מערכיה של תנועת המוסר, שהדגישה נקודות אלה.⁵⁷

ברבים מהמושבים הראשונים, שייסדה תנועת 'הפועל המזרחי', היתה אוכלוסיית המתיישבים מעורבת, כאמור, מחסידים וליטאים גם יחד.⁵⁸ השילוב הזה התברר כפורה ומוצלח, אך לעיתים עורר גם בעיות על רקע הברלי מנהגים וגישות שונות. כך למשל, אירע בפסח, כאשר בחלק מקבוצות ההכשרה הכינו מאכלים שבושלו עם קמח מצה, בעוד מנהגם של החסידים היא שלא לאכול מצה שרויה בפסח.⁵⁹ גם בשאלת מינויו של רב למושב נחלקו הדעות. החברים בעלי הרקע החסידי, שגדלו על ברכי נוכחותו הדומיננטית של 'הרבי' בקהילה, תמכו בכך, בעוד שאחרים, שחסרו את המסורת הזו, לא ראו בכך צורך חיוני באותה עת.⁶⁰ גם הויכוח סביב נוסחי התפילה, שהתעורר ברבים מן המושבים, שורשו במוצאם השונה של המתיישבים והנושא נדון בהרחבה להלן בפרק העוסק בבת-הכנסת (פרק חמישי, עמ' 190-192).

57 קצבורג, נחלת, עמ' 11-13.

58 כך היה בשדה יעקב, כפר הרא"ה וכפר אברהם, דון-יחיא, באהלי, עמ' 40-42 ו-46-47 וכן עמינח, שדה יעקב, עמ' 37-42.

59 אכילת 'מצה שרויה' בחג הפסח - אחד ההבדלים הבולטים בין חסידים לליטאים בפסח הוא מנהגם של הראשונים להימנע מאכילת מצה שבאה במגע עם מים מחשש שמא הקמח שנותר דבוק למצה יחמיץ. בשל כך נמנעו החסידים מאכילת תבשילים שונים בהם מעורב קמח מצה, כדוגמת 'קניידאלאך' (כופתאות), אך בציבור הליטאי לא התקבל המנהג. הבעיה התעוררה בארגון א' להתיישבות של 'הפועל המזרחי' (שעלה לשייח' אבריק), אך לא גרמה לקושי של ממש, כיוון שהחסידים אכלו אוכל אחר. יודנפרויד, אעי"ז, 1.80.12, עמ' 4.

60 צבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח. בימים הראשונים של חברי 'הפועל המזרחי' על אדמת וורקני קנו פיתות משכניהם הערבים. במקרה זה דווקא הליטאים 'המתנגדים' סרבו לאכול מהלחם מחשש לאיסור 'פת-עכו"ם', יודנפרויד, אעי"ז 1.80.12.

שונה בהרכבו החברתי היה כפר פינס, שרוב חבריו נמנו על חסידי גור וקוצק.⁶¹ מוצאם של החברים השפיע על אופיו של המקום ועיצב לו פנים מיוחדות. לא בכדי, כשחיפש לו הרב ישעיהו שפירא, הידוע בכינויו 'האדמו"ר החלוץ', מושב דתי לגור בו את שארית חייו, בחר בכפר פינס. את חברי המושב הכיר מביקורים קודמים, עוד בהיותם קבוצת הכשרה קטנה. נראה שהאוירה המיוחדת במושב משכה אותו למקום.⁶² זו גם הסיבה שכאשר ערכה תנועת 'הפועל המזרחי' שבתות אירוח 'חסידיות' היתה עושה זאת בכפר פינס. האווירה המקומית במקום התאימה לרוח השבת.⁶³

מדברים אלה עולה כי לשאלת מוצאם של החלוצים הדתיים, שהקימו את המושבים הראשונים, היתה

השפעה ישירה על עיצוב חיי הדת והתרבות במקום. השפעה זו באה לידי ביטוי בנושאים כמו נוסח התפילה בבית-הכנסת או בחירתו של רב למושב והיא עיצבה אופי דתי ייחודי לכל מושב. מושב שהיה בו רוב דומיננטי של חברים ממוצא חסידי, הדגיש יותר את השירה והריקודים בשבת ואילו במקום שהליטאים היוו רוב, הושם דגש חזק יותר על לימוד תורה ועיון. מעבר לכך, עיצבו רעיונות מגוונים אלו גם את משנתה הרעיונית של התנועה כולה, ששילבה בתוכה את יסודותיהם האידיאולוגיים.

יוצאי גרמניה - ה'יקים'

גלי העליה הגדולים של שנות העליה החמישית (1933-1939) הביאו ארצה גם יהודים רבים מגרמניה. עולי גרמניה, שהיוו כחמישית מסך כל העולים, פנו ברובם ליישובים העירוניים, שהחלו אז להתפתח ותרמו רבות להתפתחותם.⁶⁴ בשל אופיים הבורגני של העולים, שנמנו על המעמד הבינוני, הצטרף רק מיעוט מהם להתיישבות החקלאית בארץ.⁶⁵ הקיבוץ הדתי, שהיה אז בשלבי

הרב ישעיהו שפירא, האדמו"ר החלוץ (1891-1945) - מנהיג חסידי-ציוני נלהב. נולד בפולין לאביו שכיהן כאדמו"ר בגרודז'יסק ועלה לבדו ארצה בשנת 1914, כאן פגש ברב קוק והושפע ממנו עמוקות. בעידודו עלו קבוצות חסידים שהקימו את כפר חסידים וכפר אתא. היה ממייסדי תנועת הפועל המזרחי וממנהיגיה. בגיל 51 מימש את חזונו לעבוד את אדמת ארץ ישראל והשתקע בכפר פינס, שם נפטר לאחר שנים ספורות.

61 רוטשטיין, פרקי, עמ' 19-22.

62 דון-יחיא, באהלי, עמ' 26-28 ורוטשטיין, פרקי, עמ' 112-116.

63 רוטשטיין, פרקי, עמ' 117-119 וראו עוד להלן בפרק שני - ימי שבת ומועד.

64 על עליית יוצאי גרמניה ראו: מרים גטר, העליה מגרמניה בשנים 1933-1939,

קתדרה 12 (1979), עמ' 125-147.

Weintraub, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, pp. 14-18. 65

התהוות, קלט חלק מהם, אך בארבעת המושבים הדתיים של 'הפועל המזרחי', שכבר היו קיימים אז, נקלטו רק מעטים.⁶⁶ לשדה יעקב הצטרפו בשנים אלו בין 16 ל-18 משפחות שעלו מגרמניה, והן נוספו על כ-40 המשפחות הקיימות.⁶⁷ גם לכפר הרא"ה הגיעו בשנות העליה החמישית מספר דומה של משפחות יוצאי גרמניה.⁶⁸ בכפר אברהם היו יחסית מעט משפחות כאלה, כיוון שמושב זה הוקם על ידי וותיקי התנועה, שעלו ארצה קודם לכן.⁶⁹ לא ידוע מספר המשפחות מעולי גרמניה שהתיישבו בכפר פינס.

תהליך השתלבות החלוצים הדתיים מגרמניה בחברה הותיקה יותר במושבים, לא היה פשוט. בדומה למה שעבר על יוצאי גרמניה בשאר חלקי הארץ, אף כאן, עברו 'היקים' חבלי קליטה ארוכים ולא קלים, עד שחשו 'מקומיים'. השפה השונה, התרבות והמנטאליות הייחודית שלהם גרמו לתחושת ניכור מסויימת, שהקשתה עליהם בהשתלבות בחברה המקומית.⁷⁰ באופן כללי, נראה שאוכלוסיית יוצאי גרמניה לא היתה דומיננטית ובולטת בתחומי החקלאות השונים, אלא יותר בנושאי התרבות במושב. הם נטלו חלק במקהלות, נסעו לחזות בהצגות ולהאזין לקונצרטים. מאוחר יותר אף העבירו חוגי תרבות שונים במושבים.⁷¹ נראה כי 'היקים' בתור קבוצה היו מגובשים יותר מעולי שאר המדינות, אולי בשל קשיי הקליטה המיוחדים שאיפיינו אותם. לעיתים הם ניצלו את הקשר המיוחד ששרר ביניהם כדי להשפיע על הבחירות לוועד המקומי, דבר שעורר תרעומת מצד חברים

66 גניחובסקי, כי תבואו, עמ' 162-163. יש לציין כי עולי גרמניה שהשתלבו בהתיישבות זכו למענקים נאים שסייעו להם בחבלי הקליטה. המחלקה להתיישבות עולי גרמניה שהוקמה על ידי הסוכנות העניקה לכל מתיישב מאה לא"י, זאת מלבד הלוואות של מאה-מאתיים לא"י לאיש על חשבון התקציב לסיוע למעמד הבינוני.

67 עדותה של בלהה טל, (23.3.1999), אעי"ז, 486.6.

68 הוברמן, ייחודו, עמ' 256-281. מתוך כ-80 משפחות שמנה המושב בתחילת שנות ה-40, 18 משפחות היו מיוצאי גרמניה.

69 דון-יחיא, באהלי, עמ' 40-42. מדובר על 4-5 משפחות בלבד מתוך 24 שמנה הכפר כולו. מלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

70 מלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע. תחושת הניכור והזרות הלחלה גם אצל הילדים ובשדה יעקב לדוגמא היו נערכים מפעם לפעם 'קרבות' רחוב בין ילדי 'היקים' לשאר הילדים בכפר, הרב דרורי (שדה יעקב) - ב' אב תשס"ט.

71 עדותה של יהודית שמחוני (צופר) - 22.5.2008, אעי"ז 486.6 וכן זיכרונותיו של אשר צופר, חבר שדה יעקב, אעי"ז, 1-80.19, עמ' 43-45.

אחרים.⁷² עולי גרמניה נטו לגור יחד באותם אזורים במושב, עובדה שהוסיפה לתיוג החברתי שלהם.⁷³

כך מתאר יעקב הרץ, איש שדה יעקב, שהגיע למקום בראשית שנות ה-30, את תחושותיו לגבי שנות ההתערות במושב: "כל עולי גרמניה לקו בשנים הראשונות ברגש נחיתות כלפי 'הותיקים'. הם [הותיקים] נראו בעינינו כהתגשמות החלום הציוני - חלוצים, שומרים, בוני-הארץ. כובע קש, בלי חולצה, שרירים, יבלות על הידיים. איך הם ידעו להניף חרמש! וכיצד דיברו עברית בשטף! הם היו אידיאליסטים, ואילו אנו - ברחנו ובאנו לכאן בליט ברירה!"⁷⁴ מדבריו עולה כי רגשי הנחיתות של ה'יקים' נבעו משתי סיבות עיקריות, הראשונה היא השתלבותם המועטת יחסית בענפי החקלאות, שהיתה אז סמל החלוציות והשניה קשורה בנסיבות עלייתם ארצה, שנתפסו כלא חלוציות מספיק: "באנו לכאן בליט ברירה".

במושבים הדתיים של תנועת 'הפועל המזרחי' בלטה השונות של יהודי גרמניה עוד יותר מאשר במושבים הכלליים, זאת בשל ההבדלים הניכרים במסורות דת והלכה. דת ומסורת היו גורם מאחד ומלכד, אך גם מפריד, בקרב האוכלוסיה הדתית בארץ, אז והיום. יוצאי גרמניה, שמרו על מסורות אשכנזיות עתיקות ונבדלו מאחיהם יוצאי מזרח-אירופה בפרטים רבים, כמו: מנגינות התפילה ומנהגים ייחודים בשבתות ובחגים. השוני בתחום זה הוסיף על קשיי הקליטה של החלוץ ה'יקה'.⁷⁵ ראוי לציון כי, חרף כל ההבדלים הללו, שררו בדרך-כלל יחסים טובים וחמים בין הקבוצות השונות במושב. מסתבר שאתגרי הימים ההם הצליחו לגרום לחברים להתעלות מעל המפריד והמבדיל ולהתרכז במשותף שהיה רב יותר.⁷⁶

72 הוברמן, ייחודו, עמ' 67-70.

73 בכפר הרא"ה קראו לרחוב שבו גרו 'יקה-בורג'. גם בשדה יעקב התגוררו ה'יקים' תקופה ארוכה יחד בחלקו העליון של הכפר, בעוד שאר החברים גרים בחלקו התחתון, הרב דרורי (שדה יעקב) - ב' אב תשס"ט.

74 הרץ, נחני, עמ' 45.

75 אחד המקומות בהם בלטו הבדלי מסורת בין ה'יקים' ליוצאי מזרחי אירופה היה בית-הכנסת. ויכוחים רבים היו סביב נוסח התפילה ומנהגים נוספים השנויים במחלוקת בין העדות השונות. ראו להלן פרק חמישי, עמ' 190-192. על דתם ויהדותם של יהודי גרמניה ראו בהרחבה: מ' ברויאר (עורך), תורה עם דרך ארץ וכן מיכאל מאיר (עורך), תולדות יהודי גרמניה בעת החדשה.

76 הרץ שם.

עם זאת, לא מעט משקעים מהשנים הראשונות בארץ נותרו בקרב היהודים עולי גרמניה.⁷⁷ עדויות לכך ניתן למצוא בעיקר בכתבי זיכרונות של הדור הראשון שלהם שעלה ארצה וחווה את התחושות על בשרו.⁷⁸ עם השנים נעלמו רגשי הנחיתות וחוסר השייכות שרווחו באותם ימים ודומה שאת מקומם תפשה בחלק מהמקרים תחושת ייחודיות. היתה זו מעין 'גאוות יחידה' על השתייכות לקבוצה שהביאה עימה מטען רוחני, חברתי, תרבותי וכלכלי, שהעשיר את מה שהיה מקובל אז בארץ.⁷⁹

שונה הוא סיפורו של מושב 'הזורעים', שם דוקא רוב החברים המייסדים עלו מגרמניה. ההחלטה להעביר את הקבוצה למקומה החדש על אדמות לוביה ולאחדה עם ארגון 'הירדן' שישב בביתניה גרמה למשבר חריף בקרב חברי 'הזורעים' הוותיקים. הרקע לאי-הצלחת המיזוג בין הקבוצות היה, בין השאר, הבדלי המוצא בין שתי הקבוצות. קבוצת 'הזורעים' הוותיקה היתה רובה ככולה מגרמניה, והביאה עימה את המסורת, המנטאליות והמנהגים של יוצאי גרמניה ואילו חברי הקבוצה מביתניה היו יוצאי סלובקיה וקרפטורוס, עם מנהגי חסידים ומנטאליות שונה לגמרי. ההבדלים הללו גרמו לחיכוכים רבים וגרמו לרוב חברי ארגון 'הזורעים' המקורי לעזוב.⁸⁰

במושבים אחרים היו מספר חברים שהשתייכו במקור ל'פועלי אגודת-ישראל', תנועה חרדית שדגלה בהתיישבות.⁸¹ כך היה בכפר הרא"ה, במושב

77 אחת הטענות הנפוצות נסובה על העדר ייצוג הולם של העליה המערב-אירופאית בהנהגת העם והמדינה, מלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

78 זיכרונותיו של אשר צופר, חבר שדה יעקב, אעי"ז, 1-80.19, עמ' 43-45. צופר נפגע מאוד כאשר באחת מאסיפות החברים קרא לו מישוהו ברגע של כעס 'נאצי'. מקרה דומה הובא לוועדה המשפטית בשדה יעקב בשנת תש"ג, לאחר שאחד החברים כינה את חברו ה'ייקה' בשם 'היטלרוביץ'. הוועדה נזפה בו, אך לא הענישה אותו. אעי"ז 1-79.14, דיון מיום ח' מרחשוון תש"ג (19.10.1942).

79 שם. יתכן שהרקע ליחס השלילי לו זכו עולי גרמניה מהעולים הוותיקים בארץ קשור ליחסים העכורים בין יהודי מזרח-אירופה (ה'איסט-יודען') ליהודים במערבה. בעוד המערבים התהדרו באורח-חיים משכיל ומודרני, נתפסו יהודי המזרח כשמרנים ומסורתיים. הוברמן, ייחודו, עמ' 67-68 ומלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט.

80 נפתלי כהן (הזורעים) - 1995.

81 תנועת 'פועלי אגודת ישראל' (בקיצור - פא"י) פרשה מ'אגודת ישראל' המקורית על רקע רצונה לעסוק גם ביישוב הארץ ואכן חברי התנועה הקימו מספר מושבים וקיבוצים. חברי התנועה היו קרובים מבחינה רעיונית לחלוצים

'הזורעים' ואף בכפר אברהם. על-פי-רוב היו אלה משפחות בודדות, שעברו ניסיון התיישבותי קודם, שלא עלה יפה ועתה חיפשו צורת חיים דומה, בתקוה שתצליח יותר. ברוב המקרים הם השתלבו היטב בחיי הכפר ותרמו לדמותו התורני של המקום.⁸²

מסיבות שונות, שלא כאן המקום לפרטן, נפקד מקומם של ספרדים ובני עדות המזרח ממפעל ההתיישבות של תנועת 'הפועל המזרחי' בשנים הראשונות. רק במהלך שנות ה-40 החלו דיונים על אפשרויות קליטה של ספרדים ובני עדות המזרח במושבים ובקיבוצים הדתיים. רק לאחר קום המדינה, ב-1948, עם הגעת גלי עלייה ההמוניים מארצות המזרח, החלו 'המזרחי' ותנועת 'הפועל המזרחי' לעסוק בכך באופן שיטתי ומסודר ואכן בראשית שנות ה-50 הוקמו עשרות מושבי עולים דתיים עבור העולים החדשים.⁸³

לסיכום, מאבקה הממושך של תנועת 'הפועל המזרחי' על עצם הזכות להתיישב, הטביע את חותמו על אופיים של המושבים הדתיים הראשונים. התלאות של הקמת המושבים הראשונים, תוך התמודדות עם חוסר אמון וניכור מצד המוסדות המיישבים כלפי החלוץ הדתי, הותירו בלב חלק מהמתיישבים הדתיים תחושות קשות. בד בבד עם הקמת המושבים גובשו ונקבעו גם עקרונותיהם הדתיים, שהוסיפו לעיצובו הייחודי של המושב הדתי. לא נוצר אמנם גוש יישובים דתיים, כפי שרצתה התנועה מלכתחילה, אולם, באופן עקרוני התממש החזון של ישוב חקלאי דתי, אליו חתרה.

השפעה חשובה על ההיבט הדתי והחברתי היתה לשאלת מוצאם של החברים. החלוצים הדתיים, שהגיעו ברובם ממזרח אירופה, נחלקו לשני זרמים עיקריים: חסידים וליטאים. מאוחר יותר הצטרפו גם קבוצות קטנות של יהודים שמוצאם מגרמניה. כל אחד מהזרמים הביא עימו מנהגים, מסורות ומנטאליות שונה. שילובם יחד גרר אמנם לא מעט ויכוחים ומחלוקות, אך גם הוסיף והעשיר את התרבות הרוחנית-דתית במושב ותרם לעיצוב אופיה הייחודי.

הדתיים, חברי 'הפועל המזרחי', וזו הסיבה שבמושבי 'הפועל המזרחי' נמצאו גם חברים בודדים שהשתייכו לפא"י. הוברמן, ייחודו, עמ' 67-70 ויהודה מושקוביץ (הזורעים) - כ"א חשוון תש"ע.

82 מלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע; צבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח; וולף, גשרים, פרקים י-י"ב; הוברמן, ייחודו, עמ' 67-70.

83 הסיבה העיקרית היתה, כנראה, פערים מנטאליים ותרבותיים, שמנעו את הצטרפות הספרדים ובני עדות המזרח לראשית ההתיישבות הדתית. ראו על כך בהרחבה: כץ, ספרדים, עמ' 270-305.